

GRAĐANSKE STRANKE I KRIZA PARLAMENTARIZMA

PROGRAM HRVATSKE ZAJEDNICE

... 1. Narodno i državno jedinstvo svih Srba, Hrvata i Slovenaca na neprekinutom našem narodnom području, te prema tome rad u parlamentu i izvan njega za prisajedinjenje neoslobođenih jugoslovenskih krajeva.

2. Postepeno izražavanje svih plemenskih i konfesionalnih opreka na osnovi ravnopravnosti isključujući bilo kakve povlastice ili prevlast jednog plemena i plemenskog imena nad drugim ili jedne pokrajine nad drugom ...

Hrvatska Zajednica traži, da opća narodna Ustavotvorna Skupština (Konstituenta) donese ustav novoj državi, u koju se ujedinio narod Srba, Hrvata i Slovenaca slobodnom svojom odlukom, na temelju zaključaka sabora kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, te sporazuma između Narodnog Vijeća u Zagrebu i Srpske Narodne skupštine u Podgorici...¹

Spomen-skupština Hrvatske zajednice, Zagreb, 1919, 128—129; Čulinović, Dokumenti, 183—184.

PROGRAM JUGOSLOVENSKE MUSLIMANSKE ORGANIZACIJE

1. Temeljna načela

Temeljna su načela naše politike: demokracija i ustavnost, pravda i sloboda, jednakost i tolerancija. Stojimo na stanovištu narodnog i državnog jedinstva SHS i konstitucionalne monarhičke državne forme pod narodnom dinastijom Karađorđevića. Do konačnog ustavnog uređenja države stojimo na stanovištu, izraženog u adresi „Narodnog vijeća“ u Zagrebu te odgovoru Regenta, pa tražimo da se vlada strogo

¹ Hrvatska zajednica je nastala 1919. fuzijom starčevićevaca i Napredne demokratske stranke. Izjašnjavala se za državno jedinstvo, ali se borila za decentralizaciju državne uprave i autonomni položaj Hrvatske. Izjašnjavanjem za formulu državnog jedinstva, ona se istovremeno branila od kritika da potpomaže separatističke i „plemenske tendencije“. U praktičnoj političkoj borbi Hrvatska zajednica prihvatila je ujedinjenje i prvodecembarske akte smatrajući da oni čine osnovu nepromenljivog uređenja do odluka Ustavotvorne skupštine. Istupala je protiv krutih centralističkih tendencija u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, nastojeći da poboljša poziciju pokrajinskih vlada u ovim zemljama. Socijalno-ekonomski program Zajednice polazio je od zaštite prava veleposednika i privatne svojine. U njemu je zahtevano regulisanje agrarne reforme na zakonskoj osnovi, a ne vladinim propisima. Hrvatska zajednica, zbog nezadovoljstva centralističkim režimom, sve više se približavala HRSS, zahtevajući takođe republikansko uređenje.

drži tih načela. „Državno vijeće“ koje će biti nepatvoreni izražaj narodne volje, treba odmah sazvati.

Stojimo na stanovištu *potpune ravnopravnosti triju plemenskih imena* i konstatujemo fakat, da se b. h. Muslimani nijesu nikad otuđivali na svojoj domovini, ni svom narodu, ni svom jeziku. Oni su zadržali sve biljege čistog nacionalizma a nijesu svjesni samo plemenskog imena. S toga u pitanju našeg *nacionalizovanja* stojimo na stanovištu, da je to polje za kulturni rad društva, a nipošto stvar dnevne politike. Rad u tom pravcu treba da se temelji na snošljivosti i obazrivosti, pomirljivosti i evoluciji. I zato smo protiv svakoj tjesnogradnosti i strastvenosti, a naročito protiv nasilnosti u narivavanju kojeg plemenskog imena. Zbližavaćemo, a nipošto dijeliti. Jugoslovenstvo držimo najprikladnijim putem zblizenja i ujedinjenja.

II. Pitanje ustava

Stojimo na stanovištu *potpune odgovornosti vlade* narodnom predstavništvu, kao izrazu suverenosti naroda, te izbornog reda na temeljima općeg, jednakog, izravnog, tajnog i proporcionalnog prava glasa u svim tijelima, koja se biraju.

Tražimo, da *državni ustav* donese isključivo narodna konstituenta, birana prema gornjem načelu sa većinom od 2/3 glasova

Tražimo *slobodarsku zaštitu*, vjere, islamskih običaja i savjesti, nepovredivost lične slobode i privatne imovine, slobodu rada i djelovanja, slobodu kretanja, sastajanja i udruživanja, govora i štampe, te poštovanje kućnog praga i listovne tajne.

Tražimo, da se u ustavu izričito istakne neograničeno priznanje *ravnopravnosti islama* s kršćanstvom i drugim vjerama.

Tražimo ustavnu garanciju, da će se poštovati neograničeno *uživanje vakufskog, vasijetskog i ostalog* dobra, islamske zajednice. . .

Tražimo ust. garanciju, da će ostati netaknuta ustanova šerijatskih sudova . . .

III. Gospodarska politika

Tražimo jednaku *slobodu privrednog rada* i sticanja za sve građane na čitavom području države SHS . . .

U pogledu- *agrarnih odnošaja* u zemlji, ističemo: sva zemlja, koja se obrađuje, ili je slobodni posjed, ili stoji pod kmetovskim odnošajem . . .

Do rješenja kmetovskog pitanja ostaju nepromijenjeno na snazi i dosadašnji pravni odnošaji između zemljovlasnika i kmeta, te pravna zaštita toga odnošaja za obje strane . . .

Naročitu ćemo brigu posvetiti pridignuću naše braće na selu i u gradu osnivanjem zemljoradničkih i zanatlijskih organizacija,

i. . *Radništvo treba* da bude posebnim zakonom zaštićeno od kapitalističkog izrabljivanja poslodavaca. Tražimo naročito uvođenje obligatnog osiguranja radnika za slučaj bolesti, nezgode, nemoći i starosti, te osiguranja potpore za radničke udovice i siročad.

IV. Prosvjetna politika

Tražimo što izdašnije *povećanje budžeta za javnu nastavu* i uvođenje praktičnih reforma na javnoj nastavi. Osnovna je nastava obligatna za svu djecu obojega spola. Nastavni program za osnovne, srednje

i velike državne škole imade se uvesti prema najsavršenijoj savremenijoj metodi. Na osnovnim i srednjim školama biće za sve vjeroispovjesti obavezna nastava u nauci vjere . . .

V. Sudstvo

Zahtijevamo potpunu neodvisnost sudaca: porotu za sve političke i štamparske delikte, te što strožiji progon lihvarstva i zaštitu maloljetnih.

VI. Vojska

Tražimo da se i u vojsci poštuju propisi islama, a naročito da se muslimanski vojnici ne opterećuju uz ramazan teškom službom. Nadalje tražimo da se uvede apsolutna zabrana za sva vojnička lica, da se miješaju u politiku i da u isto vrijeme obnašaju građanske i vojničke funkcije.

VII. Zdravlje

Narodnom zdravlju i higijeni posvetićemo osobitu pažnju, naročito suzbijanju alkoholizma.

VIII. Vjersko-prosvjetna autonomija

Nastojaćemo da se naš autonomni „statut“ odmah podvrgne te meljitoj reviziji.

IX. Odnos prema Muslimanima Jugoslavije

Nastojaćemo da našoj organizaciji pristupe i Muslimani iz drugih jugoslovenskih krajeva.

X. Namirenje šteta

Sve štete, koje su nama Muslimanima učinjene tokom rata, a naročito od prevrata, imaju se potpuno i što brže nadoknaditi.²

Pravda, 25. februar 1919.

² Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO) bila je nova politička formacija obrazovan[^], februara 1919. Imala je u Privremenom narodnom predstavništvu dva poslanika, kao i jednog predstavnika u prvoj vladi. Njen uticaj u javnom životu Muslimana bio je daleko veći od brojne predstavljenosti u privremenom parlamentu i vladi. Programski stavovi JMO počivali su na decentralizaciji i širokim administrativnim samoupravnim jedinicama. Smatrala je da će se administrativna podjela zemlje izvršiti prema ekonomskim i saobraćajnim merilima. Načelno se zalagala za ukidanje kmetskih odnosa, ali je tražila zaštitu vlasnika veleposeda (novčanu naknadu, zaokruženje begluka kao tzv. slobodnog poseda i dr.). JMO je na taj način prvenstveno izražavala interese bogatih muslimanskih slojeva na koje je režim gledao, zavisno od njihovog nacionalnog opredjeljenja, kao na Srbe ili Hrvate. Vodstvo JMO sprovodilo je politiku kompromisa sa srpskim vladajućim krugovima, učestvovalo je u gotovo svim vladinim kombinacijama koje su obećavale ostvarenje njenog osnovnog cilja — autonomije Bosne i Hercegovine.

Pored „Džemijeta“, koji je na teritoriji Makedonije, Kosova i Sandžaka okupljao na verskoj osnovi pristalice iz redova albanskog i turskog stanovništva, konfesionalno obeležje imala je i Hrvatska pučka stranka koja je okupila posle završetka rata hrvatsku sitnu buržoaziju i katolički kler. Njen glavni saveznik bila je Slovenska ljudska stranka, koja je sa „pučkašima“ i Bunjevačko-šokačkom strankom, prvenstveno na verskoj osnovi i interesima obrazovala Jugoslovenski klub u PNP.

Od manjih građanskih stranaka vredne su pomena još i Jugoslovenska republikanska stranka (Jaša Prodanović), kao dosledan branilac republikanizma, zatim i pripadnici crnogorskih federalista, koji su se „kao deo srpskog naroda“ zalagali za obnovu crnogorske autonomne državnosti u sastavu Kraljevine SHS.

Značajna „seljačka stranka“ bio je Savez zemljoradnika (J. Jovanović), koji je među svojim pristalicama, uglavnom u Srbiji i Bosanskoj krajini, propagirao unitarizam, „zadružnu državu“, kao i antikomunizam.

IZ PROGRAMA SLOVENSKE LJUDSKE STRANKE 1920.

RESOLUCIJE ZBORA DELEGATOV

Politično programatični odsek.

1. SLS stoji na stališču edinstvene države. Ujedinjenje pa, kakor ga zahteva interes troimenega naroda se ne more izvesti pod vplivom sile in nenadoma z mehaničnimi državnimi naredbami, ampak samo prostovoljno v naravnem razvoju s sodelovanjem ljudstva in državnih činiteljev. Zato z ozirom na različni zgodovinski razvoj in različno kulturno stanje, kakor tudi z ozirom na različne gospodarske predpogoje potrebno, da se pusti zemljepisno, kulturno in gospodarsko enotnim pokrajinam v državi (med njimi Sloveniji kot posebni enoti Jugoslavije) potrebna samouprava z lastnimi ljudskimi zastopi . . .

Socialno-politični odsek.

1. Popolna rešitev socialnega vprašanja je mogoča le na temelju krščanskih načel, zato nobena socialna struja, ki temelji na podlagi materialističnega svobodomiselstva, ne bo zmogla popolne rešitve socialnega vprašanja...

4. Država, ki pa bodi socialno pravično urejena, naj s pametnimi socialnimi zakoni preprečuje vsako iskoriščanje . . .

5. Načelno naj se prizna uslužbencem idustrijskih podjetij pravica, da sodelujejo pri upravi ter so udeleženi na dohodkih.

6. Premogovniki, rudniki in plavži in, kjer kaže socialna korist tudi druga podjetja, naj se socijalizirajo. Njih uprava saj se pa izroči upravnim odborom, sestavljenim iz zastopnikov javnih oblasti, ter iz zastupnikov delavcev, uradnikov in konzumentov. Zastopniki naj se volio po proporcu. Če je podjetje primerno za zadruga naj se pozadrugi. Zasebne zavarovalnice naj se podržavio.

7. Uvede naj se splošno socialno zavarovanje, ki bo združevalo vse vrste socialnega zavarovanja ..³

Slovenec, 8. april 1920.

³ Slovenska ljudska stranka bila je vodeča politička organizacija slovenačkog katoličkog pokreta, koji se oformio krajem XIX veka, tj. u vreme nastanka liberalno-klerikalnog sukoba pod uticajem Drugog austrijskog katoličkog kongresa (1889) i akcije biskupa A. Mahniča koja je usledila. Prvobitni naziv Katoliško politično društvo bio je zamenjen 1905. godine u SLS, a 1909. posle objedinjavanja svih pokrajinskih katoličkih slovenačkih društava, stranka se nazvala Vseslovenska ljudska stranka. Poznatija kao SLS, ona se u svojoj političkoj organizaciji u velikoj meri oslanjala na crkvenu hijerarhijsku strukturu, koristeći njene izuzetne mogućnosti za delovanje među masama.

Katolički pokret u slovenačkim zemljama, kome je SLS bila idejni i organizaciono-politički voda, bio je jedinstvena pojava na jugoslovenskom prostoru, nastojao se iz niza prosvetnih, kulturnih, ekonomskih (zadružnih, sindikalnih), socijalnih, verskih, ženskih, omladinskih, karitativnih, sportskih i drugih sličnih organizacija, kojima je bio zahvaćen pretežni deo celokupnih aktivnosti slovenačtev³; programski stavovi katoličkog pokreta i SLS bili su sadržani u za-

načeli³ u^a njem svih društvenih aktivnosti i oblika života sa strogim stvarima³ i interesa katoličanstva. Klerikalni program bio je, u rebal³ idejnih i političkih posilavki katoličkog pokreta prilagodenih pot-snHiai³;³ aske strukture i njene politike, usmerene ka hrišćanskim, socijalnim i nacionalnim ciljevima.

kapitalom³ jugoslovensku državu SLS je ušla sa velikim nacionalnim Austro-Hrr³ Se nā, više svih stranaka u jugoslovenskim zemljama bivše kongres, er zalagaala za osloboctenje i jugoslovensko ujedinjenje. Na svojim 1929 2¹ Javnir n manifestacijama i u parlamentu, SLS se u periodu 1918— atagala za autonomiju Slovenije, što je značilo u praksi za ravnopravniji

IZ PROGRAMA DEMOKRATSKE STRANKE

I.

1. Demokratska Stranka smatra narod Srba, Hrvata i Slovenaca kao nacionalnu cjelinu jednu po krvi i jeziku i po svojim osjećajima, po kontinuitetu zemljišta na kome nepodvojeno živi i po zajedničkim životnim interesima svog narodnog opstanka, pa će dosljedna takvom shvatanju narodnog jedinstva u cilju jačanja narodne države raditi za jednu jugoslavensku narodnu i državnu misao.

Demokratska Stranka isključuje sve istorijske, plemenske, vjerske i pokrajinske razlike kao razlog i podlogu za političko i administrativno uređenje i posebno pogranično izdvajanje. Demokratska Stranka će njegovati i razvijati u najširim slojevima svijest o jedinstvu našeg naroda i države, težeći, da se to jedinstvo izrazi u svim političkim, društvenim, kulturnim i privrednim pitanjima, a suzbijati svako dijelovanje separatizma, demagoštva i oskudicu javnog društvenog morala.

2. Demokratska Stranka se zalaže svom snagom za cjelokupnost našeg narodnog posjeda, saobrazno načelu narodnog samoodređenja. Ona će nastojati na tome da naša država ostane zatočnik načela „Balkan balkanskim narodima“, načela koje s jedne strane isključuje miješanje koje bilo strane sile u poslove balkanske, a s druge strane pretpostavlja slogu i zajedničku saradnju sa svima balkanskim narodima, čiji bi rad bio saglasan sa istaknutim načelom.

3. Demokratska Stranka je svijesna sve težine međunarodnog položaja naše zemlje. Bez prirodnih granica, okružena većim brojem susjeda no i jedna druga država u Evropi, naša zemlja mora u toliku višeraznolikosti biti spremna u svakom trenutku za odbranu svoje nezavisnosti, slobode i cjelokupnosti od zavojevačkih težnja ma s koje strane one dolaziile. Demokratska Stranka će prema tome nastojati da naša država ne bude mamac za razne osvajačke planove, nego ono što i treba da je, glavni oslonac mira, sloge i utvrđenoga poretka na evropskom istoku.

položaj slovenačkog naroda u državi, ali i za obezbeđenje postojeće dominacije svoje stranke i katoličkog pokreta. SLS je oduvek, u skladu sa načelima evropskog hrišćansko-socijalnog pokreta, posvećivala pažnju položaju siromašnih slojeva društva, seljaštva i radničke klase. Svoj socijalni program SLS je naročito isticala kada se u novoj državi suočila sa socijalnim i političkim nemirima i proletarijatom organizovanim u KPJ. Stoga ona u svom programu naglašava rešenje socijalnog problema na temelju hrišćanskih načela, socijalizaciji i nacionalizaciji, učešću službenika i radnika u upravi preduzeća, u raspodeli dohotka i si-

SLS se od bivše proaustrijske stranke ubrzo preorijentisala na stranku koja je i u novoj državi svoju političku budućnost videla u sprezi sa monarhijom i dvorskim krugovima. Privremeni republikanizam bio je klerikalnim vrhovima više potreba za smirivanjem i okupljanjem svojih pristalica u Sloveniji negoli stvarna želja. Oslonac na srpsku radikalnu buržoaziju i dinastiju Karađorđevića, obezbeđivao joj je dominaciju u Sloveniji, eliminisao uticaj liberalne slovenačke buržoazije i njenih ideja o centralizmu i unitarizmu i, što je bilo vrlo značajno, štutio je Slovence od hegemonističkih pretenzija hrvatske buržoazije, posebno HRSS, koja se borila protiv klerikalizma i njegovog prodora na hrvatsko selo. Sa takvim svojim usmerenjem, braneci autonomiju Slovenije, SLS je čuvala slovenački nacionalni, kulturni i privredni integritet. Ona je u svojoj strategiji imala dva cilja: da pored školstva i kulturnih ustanova, razvija svoju ekonomiju i iskoristi pogodnu poljoprivrednu i industrijsku sirovinsku bazu i jugoslovensko tržište za vlastiti i nacionalni prosperitet; da suzbije revolucionarni radnički pokret (KPJ) u Sloveniji i državi, jer je on bio glavni idejni i politički protivnik. Na ovim glavnim strateškim pravcima SLS je ostvarivala saradnju i sa drugim delovima slovenačke buržoazije.

II.

Unutrašnja politika

4. Demokratska Stranka traži potpuno obezbijedenje svih građanskih sloboda, izborni red na osnovu srazmjera, sa osiguranjem čistoće i pravilnosti izbora, koji će se obavljati na osnovu opšteg, jednakog, neposrednog i tajnog prava glasa.

5. Demokratska Stranka smatra da sređivanje države i dosljednost u shvatanju narodnog jedinstva, zahtijeva da se načelo ujedinjavanja provodi do kraja; s toga traži da sistem jedinstvenosti državnih i političkih vlasti i poslova bude sproveden stvarno i jednako, na čitavom državnom području, vodeći ujedno računa o savremenoj i za našu državu prekoj potrebi, da se funkcionisanje administracije pospiješi i unapredi rasterećenjem ministarstva, po principu administrativne dekoncentracije. Nastojace u isto vrijeme da se narodu osigura najširi uticaj na administraciju u samoupravnim jedinicama stvorenim po privrednim prilikama i geografskom položaju.

Samouprava opština, srezova i novih oblasti jednaka za sve krajeve, koja mora pružiti mogućnost razvijanja specijalnih narodnih energija u samoupravnim jedinicama obilježenim prirodnim, socijalnim i ekonomskim prilikama, zajamčuje narodu odlučivanje u svim pitanjima društvenih specijalnih interesa svakog kraja.

Dem. Stranka protivna je održavanju i stvaranju izuzetnih pokrajinskih privilegija, smatrajući da ne odgovaraju demokratskom uređenju naše države.

6. Demokratska Stranka naglašava da naša država mora biti demokratska i strogo ustavna monarhija, sa jednom parlamentarnom vladom odgovornom jednom jedinom Narodnom Predstavništvu.

7. Državni organi moraju biti odgovorni državi i pojedincima, čija su prava povređena.

Potpunu sudsku nezavisnost smatra Demokratska Stranka kao podlogu cijelokupnog pravnog reda u zemlji, i osnovnu garanciju građanskih i političkih sloboda. ...

8. Demokratska Stranka usvaja načelo slobode savijesti i ravnopravnosti sviju vijera, i traži da se na osnovu ovog načela zakon stara za očuvanje i održavanje konfesionog mira . . .⁴

Program i statut Demokratske stranke, Beograd, 1921.

* Demokratska stranka, osnovana od više jugoslovenskih liberalnih stranaka i grupa u Sarajevu februara 1919, sa Radikalnom strankom činila je dve najveće partije u političkom životu Kraljevine SHS. Za razliku od radikala, kao homogene stranke. Demokratska stranka predstavljala je heterogenu političku iornaciju u kojoj su se, uprkos formalnom jedinstvu, razlikovali bivši srpski samostalni radikali (Lj. Davidović) i grupa demokrata iz tzv. prečanskih krajeva okn

Radikalna i Demokratska stranka bile su među sobom veliki rivali demokrsfCa U TlacIama l uticaja na biračke mase, naročito u Srbiji. Za razliku od ove na f a, rÉ? su bili za sužavanje obima agrarne reforme, ograničavanjem muma veleposede, a, na drugoj strani, bili su i protiv određivanja mini-vai; H Za pc*fede nastale kupovinom ili na drugi način. Radikali su, takođe, zahte- ' aa se "Prethodne odredbe" ozakone.

¹⁴ Jus*slavija 1918-1988.

NARODNA RADIKALNA STRANKA

Narodna radikalna stranka je politička parlamentarna stranka. Zbog toga je pre svega u suprotnostima sa strankama i strujama, koje ne stoje na parlamentarnim pozicijama. Mi stojimo na stanovištu samouprave i slobode naroda, što je jedino moguće na parlamentarnoj osnovi. Bez parlamentarizma nema slobode i samouprave. Za parlamentarizam stranka se borila od početka, dokle ga nije izvojevala uz velike napore i žrtve, te će parlamentarno načelo braniti i odbraniti takođe i u budućnosti.

Narodna rad. stranka je usled toga protivnica komunista — boljševika, koji ne prihvataju parlamentarizam i stoje na stanovištu „diktature proletarijata“, tj. diktature pristalica svoje sekte, koji takođe nisu ni radnici, ni proleter. Diktaturu boljševika ne prihvatamo isto tako kao i diktaturu feudalaca ili kapitalista. Mi nećemo uopšte nikakvu diktaturu, hoćemo parlamentarnu vladu.

Zbog toga odbijamo takođe zahtev, da se mora vladati „u sporazumu sva tri plemena“ — Srba, Hrvata i Slovenaca. Takav način bi pretpostavljao da se prvo osnuju tri plemenske kurije: srpska, hrvatska i slovenačka. Po sadašnjem redu slovenačka bi brojala 40 zastupnika, hrvatska 90, a gde bi dali poslanike iz Bosne, Dalmacije, Bunjevce, muslimane itd.? Takav kurijalni sistem je u suprotnosti sa parlamentarizmom jer bi onemogućio parlamentarni rad, zbog čega je protiv osnovnom načelu radikalne stranke.

Narodna radikalna stranka je protiv svih stranaka koje se ne zasnivaju na političkim osnovama, nego za temelj imaju razna partikularistička načela. Protivna je strankama koje se zasnivaju na verskim načelima. Ako bi uzeli versko načelo kao osnovu za deljenje stranaka imali bi u našoj državi veliki broj onih koje bi započele međusobne verske borbe: katoličku, pravoslavnu, muslimansku, jevrejsku, luteransku, kalvinističku, slobodnomisleću. Na istoj osnovi imali bi takođe stranku, panteista, materijalista, itd...

Narodna radikalna stranka ne prihvata takođe bilo kakvo plemensko ili klasno stanovište. Naša stranka stoji na osnovama državnog i narodnog jedinstva, ne poznaje nikakve plemenske razlike, i uvažava samo slobodne državljanke naše kraljevine. Isto tako ne prihvata bilo kakvo klasno stanovište. Koristi pojedinih klasa najbolje će biti očuvani ako se njihovi zastupnici udruže u jednu stranku. Narodna radikalna

S. Pribičević je istupao protiv autonomija, smatrajući da one vode tendenciji osamostaljivanja, nasuprot shvatanjima S. Protića koji je zazirao od centralizma i gušenja samouprave i „individualiteta“. Program Demokratske stranke je tako u nacionalnom pitanju tražio ukidanje političkih, ekonomskih i socijalnih granica i nasilno stapanje jugoslovenskih naroda i njihovih kultura, tradicija i običaja. Za razliku od demokrata koji su se izjašnjavali za formulu centralizma i nacionalnog unitarizma, radikalima je bila bliža formula kompromisnog unitarizma koja je i nadvladala; zadržavajući u nazivu novostvorene države oznake „tri plemena“: srpskog, hrvatskog i slovenačkog.

Proces asimilacije među raznorodnim grupama u DS bio je bezuspešan, te je došlo do odvajanja grupe S. Pribičevića 1924. u Samostalnu demokratsku stranku. Razlaz između Pribičevićeve i Davidovićeve grupe nastao je usled Pribičevićevog protivljenja popuštanju prema hrvatskim zahtevima.

stranka brine pre svega za staleže koji proizvode. A posto je u našoj državi pre svega seljak najveći proizvođač, zato je naša stranka prvenstveno seljačka stranka.®

Samouprava, Gornja Radgona, 21 jun 1922.

DODATAK PROGRAMU HRVATSKE SEIJACKE STRANKE 1922.

... Priznanje hrvatske države na neprepornom hrvatskom političkom teritoriju, Hrvatske-Slavonije-Dalmacije; sada naravski s Međumurjem, s Kastavštinom (Kastav, Castua u Istri kraj Rijeke) i s otokom Krkom, tako da ova suverena Hrvatska može pridržati svoju podpunu

⁵ Sa ovakvim programom Narodna radikalna stranka pokušavala je, po ugledu na ostale stranke, a pre svega Demokratsku stranku, da proširi svoj uticaj na celu državu. Kao simbolični i stvarni predvodnici srpskog građanskog fronta, radikali su takođe težili da svoju stranku okite jugoslovenskim atributima i time steknu više pristalica u zemlji. Njihov pokušaj da prodru i u Sloveniju, gde su osnovali stranku i pokrenuli svoj list (u čijem su drugom broju objavili program, koji u prevodu sa slovenačkog donosimo), nije imao realnu perspektivu. Pojavljivanje slovenačkih radikala, za razliku od onih u pretežno srpskim krajevima, bilo je vezano uglavnom za izbore. Sva ta politička lakrdija sa radikalima u tvrđavi Korošceve klerikalne stranke, dobila je svoj epilog u kratkom ministrowanju slovenačkog radikalnog lidera dr Nika Županića 1923. god. Pašićeva „principijelnost“ u biranju saveznika protiv neposlušne SLS došla je do izražaja posebno u dovođenju iz emigracije bivšeg „srbofobskog“ lidera klerikalne stranke dr I. šušteršića, kome je omogućeno 1922. da ponovo osnuje svoju stranku.

Sama, pak, Narodna radikalna stranka bila je, pod autoritativnim rukovodstvom N. Pašića, predstavnik mlade srpske buržoazije, sitnograđanskih slojeva, čnovništva, vojske i dela seljaštva. Nalazeći se za sve vreme rata na vlasti, nastojala je da takvu svoju poziciju zadrži i u zajedničkoj jugoslovenskoj državi kako bi „predstavljala“ i obezbeđivala hegemoniju „srpskog plemena“ u njoj. Formalno, stranka se držala svog programa, donetog još u vreme osnivanja na opštem zboru 1881. godine, u kome se pozivala na principe ustavnosti, demokratizma, izbornopredstavničkog sistema, vladavine parlamentarne većine u ustavnoj monarhiji i posebno na uvođenje regionalne i lokalne samouprave. Zalagala se za očuvanje građanskog društva, privatnog vlasništva, socijalno pitanje izjednačavala je sa seljačkim, dok o nacionalnom pitanju nije imala svoj stav zbog jednonacionalnog stanja u Srbiji. Bila je izrazito protivrevolucionarna od vremena kada je došla na vlast. Tih svojih osnovnih programskih opredeljenja stranka se držala tokom rata, kao i u novoj državi.

NRS je u Kraljevini SHS uspevala da se dugo, sama ili u koaliciji, održi na vlasti, zahvaljujući u znatnoj meri i podršci kralja Aleksandra, kome je odgovarala njena srpska, hegemonistička i centralistička politika. NRS je do Pašićeve smrti u decembru 1926. vešto odolevala raznim pritiscima, prvo KPJ, a zatim naročito HRSS, koja joj je ozbiljno ugrožavala vladajuću poziciju. Radikali nisu birali sredstva za opstanak na vlasti i obračun sa protivnicima (npr., Markov protokol; obrazovanje tzv. „P. P.“ vlade sa Pribičevićevom SDS protiv Opozicionog bloka 27. marta 1924; sa HRSS jula 1925. NRS obrazuje koaliciju „R. R.“ vladu itd.), tako da su u tome bili krajnje neprincipijelni za razliku od upornog držanja u svojim osnovnim opredeljenjima: srpskoj nacionalnoj i nacionalističkoj orijentaciji, monarhiji i centralizmu posle 1920. godine.

Odlaskom N. Pašića sa dugogodišnje čelne pozicije u NRS, stranka se naglo počela osipati i frakcijski deliti, pri čemu je značajnu ulogu odigrao i autokratski interes kralja Aleksandra. I bez toga stranka je bila rastočena dugom vlačkom političkom, unutrašnjim sukobima između „starih“ i „mladih“ političkih grupa, iz „centra“ i pridošlica sa „periferije“. U novoj državi Radikalna stranka, sve više je gubila otpornost u sudarima sa drugim političkim grupama, koje su zastupale drugačije nacionalne interese. Od sukoba nacionalnih i socijalnih elita tresla se tek stvo-klima a S'avne nevolje padale su na njene narode. Time se stvarala povoljna za anitidemokratska usmerenja i ukidanje parlamentarizma.

unutrašnju saamostalnost i da svojoj konfederativnoj zajednici sa Srbijom ne treba prepustiti ništa drugo, nego ono, što slobodnom odlukom svoga hrvatskoga narodnoga predstavništva u svom hrvatskom državnom parlamentu prizna kao zajedničke poslove za zajedničku međunarodnu jedinstvenost sa Srbijom ...»
Slobodni dom, 30. jul 1922.

MEMORANDUM HRVATSKOG BLOKA MEĐUNARODNOJ KONFERENCIJI U ĐENOVU

Zagreb, 25. marta 1922.

Visoki zbori!

Hrvatski blok kao ustavno zastupstvo Hrvatske i čitavoga hrvatskog naroda, sa svoja 63 narodna zastupnika — zaključio je u svojoj sjednici od 25. ožujka 1922. ovaj akt uputiti visokom zboru, da njegovu pozornost svrati na jedno pitanje evropskog javnog prava, koje zahvaća i opće interese Evrope, a napose još interese hrvatskog naroda. Ovaj korak mora „Hrvatska stranka“ učiniti zato, što na konferenciji neće biti predstavnika Hrvatske i hrvatskog naroda.

Za ovu odsutnost ne nosi odgovornost hrvatsko narodno zastupstvo, jer je ono — premda žalibože bezuspešno — učinilo potrebit korak kod beogradske vlade u tu svrhu, da bez uštrba za hrvatsko državno i narodno stanovište budu u zajedničku delegaciju Srba, Hrvata i Slovenaca izabrani također izaslanici Hrvatske i hrvatskog naroda tako, da bi takva delegacija iz međunarodnog priznatog područja Srba, Hrvata i Slovenaca mogla s autoritetom solidarno prema inozemstvu zastupati sveukupne zajedničke interese svih naroda — kako hrvatskoga tako i srpskoga i slovenskoga — pa u tome zastupanju preuzimati valjane obaveze za sva tri naroda.

Hrvatski narod s iskrenim i dubokim veseljem pozdravlja misao o obnovi Evrope, na kojoj će konferencija raditi, te će i on — u duhu međunarodne solidarnosti — najpripravnije dati svoju čednu akciju za učvršćenje mira i za ozdravljenje općih poratnih neprilika ...

Pitanje, koje mi kao predstavnici Hrvatske i hrvatskoga naroda mislimo, i istaknuti, odnosi se na izvršenje onih točaka ugovora, sklopljenog 12. studenoga 1920. u Rapallu, koje obvezuju Italiju na ispražnjenje zaposjednutih hrvatskih krajeva ...

⁶ Osnovana 1904. pod imenom Hrvatska pučka seljačka stranka (HPSS), od strane braće Antuna i Stjepana Radića, ova stranka je svoj program kao *Glavne misli HPSS* dala u popularnom vidu 1905. godine. Program HPSS sadržao je objašnjenje njene tri osnovne oznake: „hrvatska, pučka i seljačka“, pri čemu je zahtevana „svoja“ država Hrvatska, organizovana na vlasti seljačkog naroda, njegove „pučke politike“ itd.

Posie stvaranja jugoslovenske države HPSS se naziva HRSS i sa svojim republikanizmom predstavlja glavni otpor centralističko-unitarističkom režimu, izrastajući na njemu u nacionalni pokret Hrvata za reviziju Vidovdanskog ustava. Ona je više puta isticala u javnosti svoje osnovne programske poglede, koje je posle 1. decembra 1918. znatno radikalizovala. Ovaj dodatni deo Programa HRSS-a, proširivao je dotadašnji pojam „neutralne Hrvatske republike“, koja je obuhvatala samo „bosansku Hrvatsku“. Na drugoj strani, HRSS se izričito izjašnjava za kontederativnu zajednicu Srbije sa Hrvatskom, što je bio svojevrstan pritisak na Beograd u smislu preuređenja države na novim osnovama uspostavljanjem konfederacije dualnog karaktera sa potpunim previđanjem ostalih individualiteta.

Okupacija ovih hrvatskih krajeva uslijedila je svojedobno na temelju primirja s Austro-Ugarskom od 3. studenoga 1918. Taj pravni razlog je utrnuo stupanjem na snagu Rapallskog ugovora. Stoga je bez ikakve pravne podloge svako daljnje vršenje vlasti nad ovim teritorijem od strane talijanskih organa...⁷
F. Čulinović, *Dokumenti*, 235—236.

SAOPŠTENJE VODSTVA HRSS O TZV. MARKOVOM PROTOKOLU

Zagreb, 13. aprila 1923.

Predsjednik poslaničkoga kluba i sekretar Glavnoga odbora NRS gg. Marko Gjuričić i dr. Voislav Janjić sastali su se najprije na poldrug-satni razgovor s predsjednikom HRSS g. Stjepanom Radićem, gdje je utvrđeno, da kako narodna radikalna stranka tako i HRSS smatraju i potrebnim i mogućim, da se sva međusobna sporna pitanja između Hrvata i Srba riješe uzajamnim sporazumom. Zatim su obadva izaslanika sa predsjedništvom HRSS, s četvoricom izaslanika SLS i s trojicom izaslanika JMO održali dva odulja razgovora, u kojima je konkretizirano više točaka, koje bi se imale izvršiti kao preduvjet sporazuma, te koje po naravi stvari — jer se tiču promjene režima u duhu ustavnosti i zakonitosti, te popravka administracije u duhu samouprave — može najlakše izvršiti homogena vlada NRS. Prema sporazumu u ovoj glavnoj praktičnoj stvari udešeno je i držanje svih zastupnika spomenutih stranaka kod otvorenja skupštine dne 16. travnja o.g. Zaključeno je, da se razgovori nastave u svrhu definitivnog sporazuma...⁸

Slobodni dom, 13. april 1923.

⁷ Slanje ovog Memoranduma više je izražavalo spremnost hrvatskih stranaka da se nagode sa srpskim strankama na bazi priznanja hrvatske nacionalne individualnosti i „državnosti” nego težnju za nekim izdvajanjem iz sastava Kraljevine SHS. Internacionalizacijom svojih zahteva „Hrvatski blok” je vršio stalni pritisak na Beograd, što se od prvog dana uvrežilo kao deo političke delatnosti. Ovaj metod imao je, međutim, i štetne političko-psihološke posledice, jer je u postojeće odnose suparničkih frontova unosi seme nepoverenja, omogućavao kontraoptužbe i pripisivanje različitih prevratničkih ciljeva, snažio manipulaciju u međusobnim odnosima, a, na drugoj strani, podsticao i hrabrio separatističke snage.

Hrvatski blok nije hteo da prihvati finansijsko obavezivanje Hrvatske, te je istakao želju da i Hrvati, pored zajedničke delegacije Srba i Slovenaca, učestvuju na Đenovskoj konferenciji. „Hrvatsko narodno zastupstvo” donelo je avgusta 1922. zaključak da ono stvori za hrvatski narod asocijaciju (društvo) kod Lige naroda. Većina stranaka u zemlji napadale su ovakvu taktiku Hrvatskog bloka kojom se borba vodila izvan parlamenta, uključujući i iznošenje jugoslovenskih internih pitanja pred međunarodne faktore.

^v ® Inicijativu za sporazum sa radikalima dala je HRSS, čiji su predstavnici početkom aprila 1923. vodili razgovore u Beogradu sa predstavnicima Radikalne stranke koji su nastavljeni u Zagrebu i zaključeni potpisivanjem zapisnika pozricuog kao Zagrebački protokol ili Markov protokol, po Marku Đuričiću, pred, siavniKu Radikalne stranke. Stranke Federalnog bloka (HRSS, Jugoslovenski riapriiā V postavili su zahteve na koje su radikali pristali: da odustanu od ko-HerrejTMSl.e.UAV. enju državne politike, da se popravi režim u Hrvatskoj, Bosni, l o ž i 3 V v. ° Adlni ukidanjem dotadašnjih pokrajinskih uprava, te da se od-celaciia” H Uredbe o podeli zemlje na oblasti i na taj način spreći „par-ie bila n 'rVStS ' Slovei” je i eventualno Bosne i Hercegovine. Radikalna stranka na vlasriDUajna na ove Preg°vore jer se vlastitim snagama nije mogla održati Radikalni su tražili, a stranke Federalističkog bloka prihvatile, da one

„ZAGREBAČKI" ILI „MARKOV" PROTOKOL

Z A P I S N I K

od 13. travnja 1923

sastavljen između izaslanika NRS, predstavnika naroda hrvatskoga i slovenskoga i JMO u Zagrebu, u prostorijama kluba HRSS.

Prisutni:

Za NRS gg. Marko Gjuričić, predsjednik poslan, kluba NRS

Dr. "Vojislav Janić, sekretar glavnog odbora NRS

Za HRSS gg. Stjepan Radić, predsjednik HRSS

Dr. Vladko Maček, podpredsjednik HRSS

Dr. Stjepan Košutić, tajnik HRS

Za SLS gg. Dr. Janko Brejc, nar. poslanik

Dr. Franjo Smodej, gl. urednik „Slovenca"

Za JMO gg. Dr. Mehmed Spaho, predsjednik JMO

Dr. Halidbeg Hrasnica, predsjednik kluba JMO

Hamzaliya Ajanović, nar. posi, i urednik „Pravde"

Za Bunjevce: gg. Blaško Rajić, nar. poslanik

U dužem opatovanom razgovoru i pretresanju današnje političke i parlamentarne situacije gore spomenuti predstavnici sporazumeli su se u ovome:

Preduvjeti sporazuma između gore spomenutih predstavnika jesu promjena režima i administracije u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni.

NRS mora dokazati činom, da ne misli nijedno pitanje za uređenje međusobnih odnošaja riješavati silom.

Za Hrvatsku potrebno je učiniti:

1) Saziv svih općinskih vijeća, da biraju svoje načelnike i činovnike prema zakonu, a ne prema uredbama.

2) Izvršiti amnestiju svih političkih osuđenika i vojnopolitičkih.

3) Skupljenu prehranu za narod u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini prevesti u određena mjesta za pomoć oskudnim krajevima.

4) Provedba ukidanja svih carskih austrijskih patenata.

Nitko se odsada ne može pod tim patentima suditi. —

5) Podpuna uspostava zakona o imovnim općinama i bezodvlačna predaja njihove imovine u ruke za to izborom ovlaštenih funkcionera.

6) Imenovanje namjesnika i vel. župana imade se provesti u sporazumu sa vodstvom HRSS.

7) Žandarmerija nema ni u kom slučaju izvršivati nikakvog upravnog finansijskog ili sudbenog uređivanja samostalno, nego jedino kao asistencija pojedinim nadležnim činovnicima. —

8) Povratak umirovljenih, skinutih i premještenih učitelja i profesora u njihova zvanja.

Za Vojvodinu, u koliko su u njoj iste nepodobštine kao u Hrvatskoj, imadu se izvesti iste promjene na bolje.

Naročito se imaju sa svih službenih istaknutih mjesta maknuti svi nametnuti mađaroni.—

svojim stavom omogućće izbor Predsedništva Narodne skupštine i homogeni sastav radikalske vlade. Ova „stranačko-politička nagodba" postala je osnova za dalje razgovore o rešenju pitanja državnog uređenja na sporazumnoj osnovi. Strankama Federalističkog bloka je odgovaralo stvaranje homogene vlade da bi se sprečilo približavanje radikala i demokrata, tj. obnavljanje uticaja grupe oko S. Pribićevića sa njenim centralističkim koncepcijama.

Za Sloveniju važi što i za Hrvatsku, a specijalno:

- 1) da se uspostavi pokrajinski namjesnik u sporazumu sa SLS
- 2) da se raspuste i zabrane sve terorističke organizacije a naročito ORJUNA.
- 3) da se prema sporazumu sa SLS smjene svi neobjektivni šefovi pokrajinske uprave za Sloveniju.
- 4) da se odobre potrebni krediti za univerzitet i škole, koji nisu predviđeni budgetom, a predviđeni su zakonom.

Za Bosnu i Hercegovinu

- 1) da se na istaknutija upravna mjesta postave sposobniji i objektivniji činovnici s potrebnim kvalifikacijama, koji će voditi računa o potrebama i raspoloženju čitavoga naroda, a naročito da se sadanji pokrajinski namjesnik (koji je otvoreno zauzeo proti većini naroda u Bosni i Hercegovini neprijateljski stav) zamjenjeni boljim i nepristrasnijim.
- 2) da se razmještanje činovnika vrši po stvarnoj potrebi, a ne iz partijskih razloga, te da se izvrši ispravka premještanja i otpuštanja, koja su u posljednoj godini zbog takvih razloga učinjena. —
- 3) da se svim samoupravnim tijelima (općinama, trgovačkoj komori itd.) povrati samouprava i da se u tu svrhu raspišu odmah izbori za sve gradske i organizovane seoske općine te da se u još neorganizovanim selima postavljaju seoski glavari izborom
- 4) da se privredne ustanove u Bosni i Hercegovini i od strane vlade i od strane Narodne Banke razmjerno jednako pomažu te da im se ne čine kao dosale smetnje u njihovom razvoju.
- 5) da se povrsti oteto oružje na koje su vlasnici imali oružne listove, ter da se vrate na svoja mjesta svrgnuti seoski glavari.
- 6) da se seoski narod u gladnim i oskudnim krajevima pomogne hranom i sjemenom, i da se to ne dijeli prema vjerskoj ili partijskoj pripadnosti, već prema potrebi i oskudici.—
- 7) da se obustavi razdioba općinskih pašnjaka te da se oduzeti pašnjaci općinama natrag povrate, a razdeoba državnog zemljišta koja nisu općinama potrebna, vrši po stvarnoj potrebi.
- 8) da se povećaju razmjerno krediti za osnovne škole i uzdržavanje cesta te za izjednačenje dodataka muslimanskim svećenicima, s onima drugih vjeroispovjesti.

Konačno imade se bezuvjetno obustaviti započeta parcelacija kako Hrvatske, tako Slovenije, te Bosne i Hercegovine.

Predstavnici HRSS-a, SLS-a i JMO-a u parlamentu omogućiti će svojim držanjem NRS-u izbor privremenog predsjednika skupštine i sastav radikalne homogene vlade. — Isto tako omogućiti će gornji predstavnici i verifikaciju svih mandata u verifikacionom odboru i Narodnoj Skupštini.—

U svrhu definitivnog sporazuma pregovori se produljuju.—

Po pročitaju zaključeno i potpisano:⁹

Slobodni dom, 26. april 1923.

tow- se učvrstila u vladi, Radikalna stranka nije imala više razloga da
SDo Prema Federalističkom bloku i počela se ograđivati od Zagrebačkog
1922?azijuma' je u govoru 7. juna 1923. počeo javno da odstupa od ovog
je zabranila održavanje skupštine HRSS, zakazano za 24. jun
izn -arko. Đuričić je odrekao da je Radikalna stranka prihvatila sporazum,
noseći da je potpisao Protokol samo u cilju overavanja onoga što su predstavnici

„ZAGREBAČKI" ILI „MARKOV" PROTOKOL

Z A P I S N I K

od 13. travnja 1923

sastavljen između izaslanika NRS, predstavnika naroda hrvatskoga i slovenskoga i JMO u Zagrebu, u prostorijama kluba HRSS.

Prisutni:

Za NRS gg. Marko Gjuričić, predsjednik poslan, kluba NRS

Dr. Vojislav Janić, sekretar glavnog odbora NRS

Za HRSS gg. Stjepan Radić, predsjednik HRSS

Dr. Vladko Maček, potpredsjednik HRSS

Dr. Stjepan Košutić, tajnik HRS

Za SLS gg. Dr. Janko Brejc, nar. poslanik

Dr. Franjo Smodej, gl. urednik „Slovenca"

Za JMO gg. Dr. Mehmed Spaho, predsjednik JMO

Dr. Halidbeg Hrasnica, predsjednik kluba JMO

Hamzaliya Ajanović, nar. posi, i urednik „Pravde"

Za Bunjevce: gg. Blaško Rajić, nar. poslanik

U dužem opatovanom razgovoru i pretresanju današnje političke i parlamentarne situacije gore spomenuti predstavnici sporazumeli su se u ovome:

Preduvjeti sporazuma između gore spomenutih predstavnika jesu promjena režima i administracije u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni.

NRS mora dokazati činom, da ne misli nijedno pitanje za uređenje međusobnih odnošaja riješavati silom.

Za Hrvatsku potrebno je učiniti:

1) Saziv svih općinskih vijeća, da biraju svoje načelnike i činovnike prema zakonu, a ne prema uredbama.

2) Izvršiti amnestiju svih političkih osuđenika i vojnopolitičkih.

3) Skupljenu prehranu za narod u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini prevesti u određena mjesta za pomoć oskudnim krajevima.

4) Provedba ukidanja svih carskih austrijskih patenata.

Nitko se odsada ne može pod tim patentima suditi. —

5) Podpuna uspostava zakona o imovnim općinama i bezodvlačna predaja njihove imovine u ruke za to izborom ovlaštenih funkcionera.

6) Imenovanje namjesnika i vel. župana imade se provesti u sporazumu sa vodstvom HRSS.

7) Žandarmerija nema ni u kom slučaju izvršivati nikakvog upravnog finansijskog ili sudbenog uređivanja samostalno, nego jedino kao asistencija pojedinim nadležnim činovnicima. —

8) Povratak umirovljenih, skinutih i premještenih učitelja i profesora u njihova zvanja.

Za Vojvodinu, u koliko su u njoj iste nepodobštine kao u Hrvatskoj, imadu se izvesti iste promjene na bolje.

Naročito se imaju sa svih službenih istaknutih mjesta maknuti svi nametnuti mađaroni.—

..vojom stavom omogućće izbor Predsedništva Narodne skupštine i homogeni savtav radikalske vlade. Ova „stranačko-politička nagodba" postala je osnova za dalje razgovore o rešenju pitanja državnog uređenja na sporazumnoj osnovi. Strankama Federalističkog bloka je odgovaralo stvaranje homogene vlade da bi se sprećilo približavanje radikala i demokrata, tj. obnavljanje uticaja grupe oko S. Pribićevića sa njenim centralistićkim koncepcijama.

Za Sloveniju važi što i za Hrvatsku, a specijalno:

- 1) da se uspostavi pokrajinski namjesnik u sporazumu sa SLS
- 2) da se raspuste i zabrane sve terorističke organizacije a naročito ORJUNA.
- 3) da se prema sporazumu sa SLS smjene svi neobjektivni šefovi pokrajinske uprave za Sloveniju.
- 4) da se odobre potrebni krediti za univerzitet i škole, koji nisu predviđeni budžetom, a predviđeni su zakonom.

Za Bosnu i Hercegovinu

- 1) da se na istaknutija upravna mjesta postave sposobniji i objektivniji činovnici s potrebnim kvalifikacijama, koji će voditi računa o potrebama i raspoloženju čitavoga naroda, a naročito da se sadanji pokrajinski namjesnik (koji je otvoreno zauzeo proti većini naroda u Bosni i Hercegovini neprijateljski stav) zamjenjeni boljim i nepristrasnijim.
- 2) da se razmještanje činovnika vrši po stvarnoj potrebi, a ne iz partijskih razloga, te da se izvrši ispravka premještanja i otpuštanja, koja su u posljednoj godini zbog takvih razloga učinjena. —
- 3) da se svim samoupravnim tijelima (općinama, trgovačkoj komori itd.) povrati samouprava i da se u tu svrhu raspišu odmah izbori za sve gradske i organizovane seoske općine te da se u još neorganizovanim selima postavljaju seoski glavari izborom
- 4) da se privredne ustanove u Bosni i Hercegovini i od strane vlade i od strane Narodne Banke razmjerno jednako pomažu te da im se ne čine kao dosale smetnje u njihovom razvoju.
- 5) da se povrsti oteto oružje na koje su vlasnici imali oružne listove, ter da se vrate na svoja mjesta svrgnuti seoski glavari.
- 6) da se seoski narod u gladnim i oskudnim krajevima pomogne hranom i sjemenom, i da se to ne dijeli prema vjerskoj ili partijskoj pripadnosti, već prema potrebi i oskudici.—
- 7) da se obustavi razdioba općinskih pašnjaka te da se oduzeti pašnjaci općinama natrag povrate, a razdeoba državnog zemljišta koja nisu općinama potrebna, vrši po stvarnoj potrebi.
- 8) da se povećaju razmjerno krediti za osnovne škole i uzdržavanje cesta te za izjednačenje dodatka muslimanskim svećenicima, s onima drugih vjeroispovjesti.

Konačno imade se bezuvjetno obustaviti započeta parcelacija kako Hrvatske, tako Slovenije, te Bosne i Hercegovine.

Predstavnici HRSS-a, SLS-a i JMO-a u parlamentu omogućiti će svojim držanjem NRS-u izbor privremenog predsjednika skupštine i sastav radikalne homogene vlade. — Isto tako omogućiti će gornji predstavnici i verifikaciju svih mandata u verifikacionom odboru i Narodnoj Skupštini.—

U svrhu definitivnog sporazuma pregovori se produljuju.—

Po pročitaniu zaključeno i potpisano:⁹

Slobodni dom, 26. april 1923.

fakti;™ m Se ucvrstila u vladi, Radikalna Stranka nije imala više razloga da protokol PM^mp „F²dera,ističkom bloku i počela se ograđivati od Zagrebačkog snom711 a¹ in as^ J^e u govoru 7. juna 1923. počeo javno da odstupa od ovog 1923 Ma v zabranila održavanje skupštine HRSS, zakazano za 24. jun iznošeć d ° je odrekao da je Radikalna stranka prihvatila sporazum, i da je potpisao Protokol samo u cilju overavanja onoga što su predstavnici

IZ PROGRAMA SLS 1923.

KAJ HOĆEMO?

V naslednjem naj podamo kratek obris političnega programa Slovenske Ljudske Stranke, kakoršen je bil sprejet na številnih zborovanjih, ter predložen po naših poslancih v konstituanti.

Ta program nam poda jasno sliko, kako hoče naša Slovenska Ljudska Stranka državo urediti. Ta program nam kaže tudi, kakšna bodi.

AVTONOMIJA SLOVENIJE

Tu se ne bomo spuščali v podrobnosti, marveč hoćemo označiti le glavne stvari.

Slovenija bodi del skupne države. K tej skupni državi pripadajo ne le Slovenci, Hrvatje in Srbi, ampak tudi B o l g a r i .

SKUPNE ZADEVE.

Ta skupna država naj bi imela skupno državljanstvo, skupno zunanje zastopstvo ter pravico sklepati za celo državo skupne pogodbe. Tudi obramba države naj bi bila skupna, če ne v celem obsegu, pa vsaj deloma, enako naj bi bil skupen denar in najvažnejša prometna sredstva. Za pokritje skupnih financ naj bi se uvedel en skupni državni davek, medtem ko bi vsi ostali davki bili prepuščeni avtonomno-samostojnim deželam.

Ureditev teh skupnih zadev bi opravljial *osrednji parlament*. Ta bi moral biti sestavljen iz dveh zbornic: iz politične in socialno-gospodarske zbornice.

Politična zbornica naj rešuje politične zadeve; gospodarska zbornica stanovske in socialno-gospodarske.

Politična zbornica bi se sestavljala iz poslancev, ki bi se volili na podlagi splošne volivne pravice.

Gospodarsko zbornico pa bi se sestavljali odposlanci stanov (kmetijskih, delavskih, obrtniških itd. zbornic) ter odposlanici deženih zborov.

Tak. parlament, ki bi bil čisto nekaj drugega ko sedanja zmeda, bi lahko veliko pomenil in bi upravljial skupne zadeve države.

AVTONOMNE ZADEVE.

Avtonomni Sloveniji na čelu mora stati *vlada, ki je izvoljena od domaćega slovenskega parlamenta* in le temu odgovorna v vseh avtonomnih zadevah. Belgrajska vlada bi se tedaj v avtonomne posle slovenske vlade ne smela vtikati.

HRSS tražili, a da sa drugim strankama Federalistićkog bloka radikali nisu ni vodili pregovore. Vodstvo HRSS ocenilo je Pašićev govor u Skupštini kao „politićko samoubistvo“ i odlučilo je da se tekst zapisnika od 13. aprila objavi i tako radikali kompromituju. S. Radić je 14. jula u svom govoru na skupštini HRSS oštro napao radikale i objavio prekid daljih razgovora sa njima, a to je prihvatilo i vodstvo Federalistićkog bloka. Međutim, tom prilikom S. Radić je uvredio i „srpskog kralja“, što je radikalima pružilo priliku za protivakciju. Oni su pokrenuli postupak da se S. Radiću oduzme imunitet i da se izrući sudu. S. Radić je u međuvremenu ilegalno napustio zemlju i u inostranstvu nastavio da propagira nužnost priznanja prava na samoopredeljenje hrvatskog naroda i druge zahteve HRSS.

Slovenski parlament bi prav tako kot belgrajski obstajal iz politične in gospodarske zbornice. Vsak bi zboroval zase in reševal svoje zadeve. Skupno bi le volila vlado ter reševala proračun (davki).

Slovenski politični parlament bi moral delati zakone v sledečih zadevah: v razmerju cerkve do države, cerkvene pravice in dolžnosti, vzgoja mladine in šolstvo vobče, organizacija politične in finančne uprave ter sodstva.

Slovenski gospodarski parlament pa bi se pečal: 1. z zakonodajo o stanovsko pravnih zadevah. Sem spadajo stanovska prava ter organizacija stanovskih zbornic, n. pr. kmetijske, delavske, obrtne zbornice v okrajih in deželi. 2. Ta parlament bi se pečal s socializacijo, nadzorstvom tovarn, produkcije in konsum a. 3. Sklepal in ustanovljal bistrokovne šole (za kniete, delavce in obrtnike), 4. skrbel bi za zdravstvo (bolnišnice, invalidi itd.) in se pečal s socialno politiko. 5. Končno bi skrbel za socialno zavarovanje.

To je kratek in površen pregled dela in nalog, ko bi jih opravljal slovenski parlament neodvisno od Belgrada. Važno je, da vlado voli parlament sam ter da ta slovenska vlada ni za svoje avtonomno delo odgovorna nikomur drugemu kot le svojemu slovenskemu parlamentu.

S tem pa naše avtonomistično načelo še ni popolno. Naša stranka stoji na stališču popolile samouprave ljudstva. Tej zahtevi pa s samo avtonomijo Slovenije še ni popolnoma zadoščeno. Zato morajo tudi okraji dobiti svoje *samoupravne okrajne zastope*, ki rešujejo zadeve svojega okraja. Tudi okraji morajo dobiti svoje okrajne stanovske zastope. Občinska avtonomija se mora razširiti. Država naj varuje avtonomne pravice občine, ki naj se ne omejujejo, ampak celo razširijo. Kakor pa ima avtonomna občina pravico voliti si svojega župana, tako naj ima tudi samoupravni okrajni zastop pravico, s odločevati pri izbiri okrajnih glavarjev ali načelnikov. Razume se, da morajo na mesta okrajnih glavarjev priti sposobni in za to šolani ljudje. Zato bi okrajni zastopi imeli pravico, izbirati izmed treh predloženih sposobnih kandidatov tistega, ki ga hočejo. Prav tako naj bi okrajni zastop imel pravico zahtevati, da se okrajni glavar, ki bi ne bil na svojem mestu, odpokliče.

Sem tem bi tudi v birokracijo prišlo več ljudskega duha. Okrajna glavarstva bi ne bila več tako visoko nad ljudstvom in daleč izven ljudstva, kakor so sedaj.

Tako si misli Slovenska Ljudska Stranka avtonomijo. To ni samo avtonomija celokupne Slovenije, marveč tudi avtonomija stanov, okrajev in občin. To je potem res *ljudska avtonomija*.

S tem je za slovensko samostojno-avtonomno deželo rešeno tudi vprasanje republike. Slovenskemu ljudstvu ne gre toliko za to, kdo o viadal v Belgradu, nam mora iti za to, kdo bo vladal na Slovenskem. a nacrtu SLS pa bi na Slovenskem vladalo slovensko ljudstvo samo s svojo izvoljeno vlado.

Sodlta Po delih, Ljubljana, 1923, 70-72.

PROGLAS OPOZICIONOG BLOKA

Beograd, 29. maja 1924.

Narodu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca!

Na želju jedne vlade, koja je sebe neodgovornom proglasila, kralj je donio ukaz o zaključenju sjedince Narodne skupštine.

Na upravi zemlje ostala je sada vlada, protiv koje se odlučno izjasnila većina naroda preko svojih izabranih zakonskih predstavnika. Ostala je da narodnim novcem i narodnom imovinom raspolaže mimo volje naroda i bez kontrole Nar. Predstavništva jedna vlada, kojoj je korupcija i nasilje jedini izvor snage.

... Godinama najveći broj hrvatskih predstavnika ne učestvuje u radu Nar. Skupštine, smatrajući da im Ustav i zakoni ove zemlje ne daju dovoljno garancije za prava onih, koje predstavljaju. Godinama prebacuje im se za njihovu vanparlamentarnu borbu i pozivaju se da dođu u Nar. Skupštinu i da u njoj kao ravnopravni građani svoja prava brane i za svoje se ideale bore. Već više od godinu dana u sporazumu sa najvišim faktorima u državi radi se na velikom narodnom poslu približenja i izmirenja svih delova našega naroda, sprovode se pripreme da se politika iskrene saradnje na državnim poslovima sve do sad zavađene i nezadovoljne braće privede u delo.

I kad ti hrvatski narodni poslanici dolaze u Beograd, onda se vrata narodne skupštine zatvaraju, da se ne bi u tom zajedničkom narodnom domu i njihova reč čula. I s tim se aktom ne solidarišu do kraja čak ni manjina koja stoji uz vladu.

Obe vladine grupe izjavljuju da žele saradnju Hrvata u državnim poslovima, da se odmah za tim saradnja otkloni kraljevim ukazom. Dolazak u Beograd velikog dela Hrvata za sve nas počevši od najvišeg nosioca državne vlasti mora značiti ne samo poziv u bratski zagrljaj svih građana naše države, ne samo dokaz u najtoplijoj želji da svi zajednički saradujemo na opštem delu za dobro i blagostanje našeg naroda, nego ostvarenje onih ideala, koji su od uvek svima nama bili najsvetiji.

... Zaključenjem sednice Nar. Skupštine bez njenoga pristanka i protivno njenoj jasno izraženoj volji, pogažen je osnovni zakon zemaljski, udareno na suverenitet naroda u ovoj državi.

... Kao predstavnici većine narodne skupštine i većine naroda mi izjavljujemo, da to ne ćemo ostaviti bez posledica, mi tražimo da se učinjena pogreška popravi time, da se odmah ima sazvati narodna skupština u vanredan saziv i tako vratiti u sva svoja prava . . .¹⁰

Pravda, 30. maj 1924.

¹⁰ Međustranački sporazum od 7. marta 1924. predviđao je da SLS, JMO¹ i Demokratska stranka zajednički usaglase svoje akcije oko pitanja drukčijeg državnog uređenja, rušenja radikalskog režima i formiranja vlade čiji bi zadatak bio da sprovede izbore. HRSS se, takođe, obavezala da će pomoći akciju za rušenje Pašičeve vlade, dolaskom svojih poslanika u skupštinu. Izlaskom Pribičevičeve grupe iz Demokratske stranke krajem marta 1924. jačali su odnosi između opozicionih stranaka. Izvan tzv. Opozicionog bloka ostao je samo Savez zemljoradnika. Ojačana opozicija predstavljala je većinu u Narodnoj skupštini, takes

S. RADIĆ O PADU VLADE LJ. DAVIDOVIĆA 1924.

... Oni u Beogradu nisu gluhi, ali su najgluhiji u Beogradu kačaci ili militaristi. Današnja vlada je vlada sporazuma, a ne sile. Većina gospode zastupnika srpskih nije za ovu vladu. Radikali se pozivaju na brojke, jer da oni zastupaju većinu srpskog naroda. Oni vele da su za jedinstvo, ali nas neće da broje. U vladi je bio pošten i pravedan ministar Hadžić, koji se nije bavio politikom i koji je znao da se na bajuneti ne može sjediti i da se silom ne može vladati. Sada ja ne znam koji je vrag ušao u njega, ali su ga radikali natjerali, da reče na dvoru kako ne može biti u vladi, koju podupiru Hrvati. . .

Pašić je politička budala, jer nastoji da ruši ono, o čemu se kroz dvije godine dogovaralo i pregovaralo i što Srbi najzad trebaju kao komad kruha. Hrvati se ne tuku sa Srbima i neće da se tuku sa Srbima, ali kad bi do toga došlo, onda bi Hrvati potražili u Srbiji kačake ...

Kad govore o politici, oni su kao djeca. Generali o politici i ne treba da znadu. Sada sunafrkali Hadžića i radi toga bi se imala razviti kriza. . .

U Srbiji nema danas seljačke politike. Davidovičevci i zemljoradnici su s nama. Oni su dobri ljudi, ali su plašljivi. Oni imaju znanja i srca, ali se boje kačaka. Radikalna stranka nije danas ono, što je nekad bila ...

Gospodska je politika u tome, da gospodin kontrolira gospodina. Vrag kontrolira sotonu. . .^{x1}

Novosti, 14. oktobar 1924; F. Čulinović, *Dokumenti*, 248—249.

da se vlada branila od nje neparlamentarnim metodama. Drugi ustavni faktor — kralj, držao se uglavnom Pašičeve politike i odbrane Ustava, ali je taktizirao i sa opozicijom. Prema akciji Opozicionog bloka kralj je pokazao neraspoloženje tek kada se HRSS u jednom proglasu ponovo izjasnila za republikanski oblik vladavine, optužujući Dvor da pravi direktne smetnje postizanju sporazuma.

Nacionalni blok (Radikalna stranka i Samostalna demokratska stranka) nije imao većinu u Skupštini, a Opozicioni blok nije uživao naklonost dvora. Parlamentarni blokovi kao sudeonici koncentracione vlade međusobno su se isključivali, ali i Pašić i opozicija bili su, međutim, protiv da se nastala kriza rešava neparlamentarnim putem. Kralj je pomogao radikale i samostalne deinkrate da vladaju, ali praktično vlada je radila bez parlamenta u kome nije mogla da obezbedi potrebnu većinu. Obnovljena vlada radikala i samostalnih demokrata verifikovala je mandate HRSS, a zatim raspustila Narodnu skupštinu kraljevim ukazom, čime je onemogućila da joj Opozicioni blok u parlamentu izglasa nepoverenje. Angažujući se u rešavanju parlamentarne krize, kralj je izlazio čak iz okvira koje mu je davao Ustav. Neparlamentarno rešenje krize uticalo je na zaoštavanje odnosa sa Opozicionim blokom. Posle obrazovanja Pašičeve vlade 21. maja 1924. Opozicioni blok je stao na gladište da pored borbe za reorganizaciju države mora povesti borbu i za „ustavnost i parlamentarizam“.

¹¹ Posle ostavke vlade N. Pašića 17. jula 1924. kralj je bio primoran da obrazovanje vlade poveri strankama parlamentarne većine, te je 27. jula formirana vlada od stranaka Opozicionog bloka (za HRSS bila su rezervisana mesta) tisk "vlada Lj. Davidovića bila je više nego neodlučna, povijajući se pod pritiskom Jjvora i opozicije. Stajala je na stanovištu da se treba držati parlamentarnim metoda, izbegavati silu i koristiti stečeni uticaj u narodnim masama eov?t "a Prilikom pada Davidovičeve vlade oktobra 1924, koji je bio na HRSS"n_vos*avkom" ministra vojnog generala Hadžića zbog „defetističkog rad; stan H' • Maček je napadao jugoslovenski parlamentarizam kao fikciju, sve preis > Je Vlac,u oborio Dvor. Tom prilikom je istakao da je na HRSS da ponov< . pita svoju politiku parlamentarne borbe, tj. da će se opet početi služiti opre m metodom bojkota narodnog predstavnitva i agitacijom u narodu,

IZJAVA LJUBE DAVIDOVICA O FORMIRANJU BLOKA
NARODNOG SPORAZUMA

Beograd, 22. marta 1925

... 1) Parlamentarne stranke, koje su do sada bile udružene pod nazivom „Opozicionog bloka“ osnivaju stalnu političku zajednicu pod imenom: Blok narodnog sporazma i seljačke (ljudske) demokratije i nastupaju u Narodnoj Skupštini kao jedna celina u svim pitanjima u kojima se radi o skupnoj politici ove zajednice.

Organi Bloka su: predsednik, izvršni odbor (uži i širi) i skupna sednica narodnih poslanika..

2) Ovaj blok uzima za osnovu svoga radnog programa deklaraciju Davidovićeve vlade od 12. 8. 1924. godine, koja će se dopuniti drugim potrebnim zakonskim predlozima, naročito zakonom o jemstvima sudske nezavisnosti i stalnosti, o slobodi štampe, o slobodi sastajanja i udruživanja, zakonom o samoupravi seoskih i gradskih opština itd . . .

3) Osnova političkog rada sastoji se iz programskih načela, koja su već bila delimice izražena u saopštenju predsedništva HRSS od 24. 9. 1924. godine, i to poimenice:

1) Stranke bloka, stojeći na načelu ravnopravnosti Srba, Hrvata, i Slovenaca, složne su u tom da je država SHS jedna celina čije su granice nepovredne, a čije se definitivno unutrašnje uređenje ima izvesti slobodnim narodnim sporazumom Srba, Hrvata i Slovenaca.

... 6.) Blok isključuje diktaturu svake vrste, stoji u politici na načelu narodnog sporazuma i seljačke (ljudske) demokratije, a u privrednim pitanjima na načelu staleškog sporazuma i saradnje . . .¹²

Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevinei SHS, vanredan saziv za 1925, 89—99.

PRISTUP HRSS SELJAČKOJ INTERNACIONALI

Dragi druže,

Kao predsednik Hrvatske republikanske seljačke stranke i Hrvatskog narodnog zastupstva, na osnovu ovlašćenja plenuma svih hrvatskih narodnih zastupnika od 1. maja ove godine, izveštavam Vas da Hrvatska republikanska seljačka stranka stupa u Seljačku internacionalu, to jest — Međunarodni savez svega organizovanog seljaštva.

¹² U Proglasu od 7. novembra 1924. stranke Opozicionog bloka su se izjašnjavale za iskorenjivanje korupcije, očuvanje parlamentarizma i sprečavanje da se „neodgovorni faktori“ mešaju u odlučivanje naroda. Posle izbora 1925. Opozicioni blok je počeo da prerasta u jednu čvršću i homogeniju parlamentarnu celinu. Stvoreni su centralno vodstvo i drugi zajednički organi i radilo se na izgrađivanju zajedničkog programa. Program „Bloka narodnog sporazuma i seljačke (ljudske) demokratije“ sadržao je kompromisnu platformu. HRSS je u ovom bloku odstupila od ranijih radikalnih zahteva za promenu državnog uređenja i izjasnila, se za reformu već postojećeg političkog sistema.

TIA

Po sebi se razumije, da Hrvatska republikanska seljačka stranka ostaje i dalje pri svojem programu i svojoj taktici, tim prije što su taj program i taktika u punoj saglasnosti sa glavnim ciljem Seljačke internacionale...

Samo po sebi se razumije i to, da će Hrvatska republikanska seljačka stranka za rješenje unutrašnjih pitanja u Jugoslaviji i za zbacivanje sadašnje militarističke buržoazske stranke prije svega poduzeti samo mirna sredstva, a samo u krajnjem slučaju, kad bi se ova mirna sredstva pokazala bezuspješna, stupit će u revoluciju...¹³

Isto, 196.

IZJAVA VODSTVA HRSS U NARODNOJ SKUPŠTINI

Beograd, 27. marta 1925.

... Mi hoćemo da smo politički ravnopravni kao Hrvati, Srbi i Slovenci, kao tri jednaka brata. Kaže se, pa kad smo jedan narod, svejedno je, je li na jednom položaju Srbin ili Hrvat činovnik, pa na koncu svuda bude Srbin i onda se kaže — to je svejedno...

Nama nije svejedno što će biti u ovoj zemlji. Mi nećemo ovde da budemo quantité negligéable (broj bez vrednosti). Mi hoćemo ovde, da imamo svoj udjel, da budemo tvorci ove države... Hoćemo da budemo ravnopravni članovi da suodlučujemo, jer je naš narod hvala Bogu tako politički zreo, da ne može biti smatran kao građanin drugog reda, niti može to podnositi. Zato, gospodo, čitavo naše nastupanje od onoga vremena pa dalje išlo je za tim, da se markiraju oni politički akti, koji su via facti učinjeni, stvoreni bez formalnog pitanja hrvatskoga naroda i bez obzira na one zaključke hrvatskog sabora i drugih tela, koji su dali mogućnosti, koji su dali opravdanja tim aktima...

¹³ Pošto nije mogao da sruši Pašićevu vladu Stjepan Radić je sve više pomišljao na odlazak u Moskvu. Pisao je veoma povoljno o Rusiji, kao i o novom političkom sistemu u SSSR-u. Vodstvo Seljačke internacionale uputilo mu je poziv iz Moskve, 5. maja 1924, da se HRSS izjasni o formi međunarodne saradnje. Na osnovu formalnog poziva ministra čičerina, Radić je došao u Moskvu 7. juna 1924, a HRSS je ušla u Seljačku internacionalu 1. jula 1924. Internacionala je uvažila program ove stranke, njenu pacifističku politiku pre svega, a Radić je prihvatio „radničke zahteve“ za nacionalizacijom proizvodnih sredstava. NRPJ je pozdravila Radićev odlazak u Moskvu i pristup Seljačkoj internacionali na bazi postignutog kompromisa. No Radić ni tada nije prihvatao revoluciju kao sredstvo političke borbe, sem kao krajnju soluciju.

Ovaj novi Radićev zaokret, ovoga puta „komunistički“, bio je od kraja marta 1925. predmet debate Narodne skupštine u vezi sa verifikacijom poslaničkih mandata HRSS. Blok narodnog sporazuma i seljačke (ljudske) demokratije, preko svog predsednika Lj. Davidovića odlučno je branio HRSS od optužbi^a je zašla u saradnju sa komunistima, tj. sa Kominternom. Poslanici HRSS i na skupštinskoj debati 26. i 27. marta odbili su napade vlade, ističući da HRSS nije komunistička i da ne traži međunarodnu zaštitu. Najvažniji odgovor, ipak, je Pavle Radić, kao predsednik Hrvatskog seljačkog kluba 27. marta 1925.

Međutim ovdje lojalno izjavljujem, mi nikako ne osjećamo svoj položaj u Beogradu onakav isti, kao što je bio naš položaj u Pešti. To se apsolutno ne da prisposobiti, jer mi smo ovdje kod kuće. (Burno odobravanje i aplauz kod opozicije). Mi smo ovdje među svojim, i ako nemamo u prvi mah onoliko razumevanja, koliko treba i koliko očekujemo, to ne znači da ga neće biti sutra, a naročito čim više prodre spoznaja do naroda, kao što je hvala Bogu u Srbiji već jenjalo to s time: „Mi smo vas oslobodili“. Faktično toga ima manje, a kod nas je to — izvinite — toliko da je nama bilo dodijalo i svaki čas smo slušali do umornosti, a zaboravilo se, koju je ulogu izvršio i hrvatski narod za sprovođenje toga ujedinjenja. On je zajednički kroz stotine godina čuvajući svaki pedalj zemlje i svaku liticu, kad su preko njega prohujali kroz vekove svi mogući dušmani i neprijatelji, on je tamo ostao i sačuvaov svoj teritorij, tu domovinu. Da li bi bez toga moglo doći do ovog ujedinjenja.

... Mi hoćemo da ima odlučnu reč taj narod u državi, zapostavljen vekovima u svojim interesima, gde se svakome drugom u ovim krajevima više brige posvećivalo nego seljaku, a seljaku se davalo posljednjem, kao da je on posljednja briga. Mi znamo da snaga države počiva na seljaku, jer on stvara hieb, bez hleba, nema života ni u miru ni u ratu. Zato smo mi, organizujući seljački narod na tim principima, najpre u njega uneli tu ideju, ideju da je narod suveren, ideju bratskog sporazuma sa ostalim južnim Slovenima, ideju za stvaranje zajedničke države i unijevši tu ideju u drugoj fazi, stvorili smo organizaciju koja je kroz tri izbora redom pokazala svoju snagu ...

Govorio sam otvoreno, u čemu je naše republikanstvo, da nam nije do forme, nego da nam je do sadržaja; da mi nećemo da vredamo s time sentiment i osećaj srpskog naroda, koji nam je brat i u koliko vidimo, da je to njegovo shvatanje i uverenje, da ćemo se mi time lako pomiriti, da nam je stalo do stvarnosti i do narodne suverenosti i potpunog parlamentarnog režima. To smo mi otvoreno govorili. Govorili smo otvoreno, kakvo je naše mišljenje o državi i kako mislimo o vojsci. Govorili smo otvoreno da nam vojska treba. Zašto? Zato da se branimo od vanjskih napadaja. Mi smo mali narod i svi skupa Jugosloveni nisu veliki narod i moramo se čuvati da se ratom igramo, jer je to opasna stvar, ali za odbranu domovine moramo biti svi do jednog složni, jer bez te domovine ne može biti ni nas ...

Danas faktično ovde postoji Vidovdanski Ustav, to je fakt politički, sa dinastijom Karađorđevića na čelu, fakt koji mi bezuslovno priznajemo i s kojim smo se mi sasvim složili. (Odobranje kod opozicije.) Mi želimo da se traži i nađe puta i načina da se s ovog faktičnog stajališta ide dalje i da se izađe u susret opravdanim težnjama naroda hrvatskog i slovenskoga, da može on o uređenju samoupravnom unutar države bez ikakve štete za jedinstvo države i za njenu snagu, kažem da može hrvatski narod doći do zaštite svojih ekonomskih i socijalnih interesa, koji su bitni uvjeti njegovog narodnog života. (Ministar Marko Trifković: Vi dakle priznajete dinastiju i monarhiju samo kao faktično stanje, a ne da je pravno utvrđeno. Dr. Korošec nešto upada.) Ne razumem što hoćete da kažete. (Ministar Prosvete Svetozar Pribičević ponavlja govorniku reči g. ministra Trifkovića.) To je fakt koji nas veže i koji postoji. Da ovu stvar dopunim hoću toliko da kažem, da mi po našem ne samo poli-

tičkom današnjem položaju, nego i po našem programatskom shvaćanju, mi smatramo jedinstvo države izvan svake sumnje. (Burno odobravanje kod opozicije.) To nije nikakvo pitanje. Isto tako smatramo i vladajuću dinastiju Karađorđevića, tako da je nepotrebno više o tome govoriti. To nije nikakvo pitanje o kojem bi trebalo više govoriti; zato ne razumem taj upit. A što se tiče narodnog jedinstva mi Vam, gospodo, otvoreno velimo da mi smatramo da smo mi troje, koji" hoćemo i treba zajedno da živimo, jer u međunarodnom pogledu smo nemogući svaki sami za sebe, jer naš životni narodni interes upućuje nas da živimo zajedno...

Po tome našem idealu, svi smo mi, a naročito u seljačkom elementu, jedna etnička celina, sa jednim istim privrednim i socijalnim interesima, to je jedna svršena stvar za nas, svi mi imamo jedan isti jezik, slične običaje itd. Jedino možda, što se pojedini krajevi razlikuju, možda u pojedinim shvatanjima, mentalitetu i t.d.

...Priznajemo sveukupno političko stanje, kako je danas po Vidovdanskom Ustavu sa dinastijom Karađorđevića na čelu. (Burno odobravanje i pljesak na levi.) I to vodeći računa o provođenju pozitivne politike u smislu jasno izražene volje hrvatskog naroda, tri put redom na provedenim izborima gledam na političke činjenice i sveukupno političko uređenje kao što je danas. Ispravak tih činjenica i toga uređenja, što ga po svojoj volji i savesti ne možemo odobriti, im a biti predmet revizije Ustava, dotično narodnog sporazuma između naroda srpskog, hrvatskog i slovenačkog ..¹⁴ Isto, 223—232; F. Čulinović, *Dokumenti*, 265—266.

¹⁴ HRSS je izjavama svojih poslanika krajem marta 1925. skrenula udesno i istupila iz Kominterne (Krestinterne). Isticano je da HRSS i po svojoj socijalnoj strukturi, kao i svom programu, nije revolucionarna stranka. P. Radić je 27. marta 1925. kategorički izjavio da HRSS nema veze sa Seljačkom internacionalom i da njegova stranka prihvata Vidovdanski ustav i dinastiju Karađorđevića. Izjava Pavia Radića imala je posebnu težinu jer se znalo da on govori sa saglasnošću Stjepana Radića, koji se nalazio u zatvoru. Posle ove izjave P. Radića počeo je razgovor između Radikalne stranke i HRSS-a. Stjepan Radić je pokazivao dosta elastičnosti, poručujući kralju preko emisara da HRSS ne postavlja nikakve državnopravne zahteve, već pristaje bez ikakvih uslova na one Pašićeve, koji su bili sadržani u provođenju ustava i njegovoj promeni tek kroz 1—3 godine, ako se pokaže da ima slabosti i si.

Ocena da je HRSS sa ovim „zaokretom" u politici „kapitulirala" pred radikalima i Dvorom, tj. centralističko-unitarističkim snagama, došla je od strane KPJ, te je, iako netačna, ostala u „istoriografskoj upotrebi" do naših dana. Međutim, novije analize ovog „zaokreta" ističu da je on, gledano kroz ocenu stranačkih interesa, za vodstvo HSS predstavljao svakako dobit, a ne kapitulaciju, su njeni predstavnici sa optuženičke klupe za veleizdaju, ušli direktno u vladu (B. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji* (1919—1929), Beograd, 1979, 200—204). Nesumnjivo je da je u datim uslovima manevar S. Radića doneo više političke štete Radikalnoj stranci, čiji je lider N. Pašić lično bio protiv saradnje i sa takvom HSS, koja se i u svom nazivu odrekla republikanskog atributa, a u političkoj praksi potvrdila kao monarhistička. Najviše zasluga za na H^{razv}°j događaja imao je upravo kralj Aleksandar. Usledio je raspad Bloka narodnog sporazuma kao prirodna posledica jednostrane odluke vodstva HRSS u praksi je otvoren prostor za smanjivanje uloge Narodne skupštine i porasla "cicaja vanparlamentarnih faktora u Kraljevini SHS. U literaturi ima mišljenje čelaJe °vim kompromisom najviše izgubila HSS odričući se republikanskog na

I

IZJAVA S. RADICA O PRIHVATANJU MONARHIJE I CENTRALIZMA

Zagreb, aprila 1925.

... Mi nijesmo postali monarhiste od straha, ili da se izvučemo iz zatvora, već, jer smo stupili, kao stranka, u konstruktivni period našeg stvaranja. To je glavno. Mi bismo, dakle, u tom periodu prešli na monarhističko gledište i onda da nemamo tako tačnih obavještenja o ličnosti našega Kralja.

... Do sporazuma će doći i mora doći. Psihološki je momenat zgodan, a psihološka dinamika upravo tjera na aranžman između nas i radikala. Ne treba da bude odmah naša koaliciona vlada, neka bude za prelaz homogena radikalska vlada i to baš s g. Pašićem na čelu. Nova naša orijentacija, od koje mi nikako ne odustajemo, ima političkog smisla, ako s njome PRIVEDMO HRVATSKE SLOJEVE KRALJU, DRŽAVI I SPORAZUMU SA SRBIMA ..

Mi ubuduće nećemo učiniti ništa, što bi otežalo sporazum Srba i Hrvata. Srbi i Hrvati se toliko kompletiraju, da moraju i ići zajedno. Ako su Srbi bolji vojskovođe i bolji diplomate, mi opet znademo bolje graditi ceste i uređivati škole. Srbi su, recimo, borci, a mi mirotvorci. Važno je i jedno i drugo. Samo treba već jednom početi raditi. A mi to hoćemo i nećemo da sa svoje strane postavljamo i najmanje teškoće zajedničkom radu sa Radikalnom strankom. Zato mi sada ine tražimo revizije Ustava, već prihvatamo gledište gosp. Pašića, neka se Ustav proba, na godinu, dvije, tri i više, pa neka se onda mijenja prema narodnoj potrebi, ako se pokaže da je to potrebno.

Mi ne postavljamo nikakvih državno pravnih zahtjeva i ne kanimo ih postavljati...
Hrvatsko pravo, 6. avgust 1925; F. Čulinović, *Dokumenti*, 268.

IZ PROËRAMA SLOVENAČKIH REPUBLIKANACA

SPLOŠNA NAČELA.

Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev je politična organizacija, ki zasleduje kulturno politične in gospodarskosocijalne smotre na podlagi prirodnih in zgodovinskih dejstev slovenskega naroda.

Zato povdarja vse, kar stvori bistvo slovenskega človeka: 1. njegov jezik; 2. njegovo verstvo; 3. njegov način mišljenja in čustvovanja, s katerim gleda, pojmuje in si ureja svet. Poleg teh duševnih dobrin se oziramo zlasti tudi na gospodarsko stran življenja, ki nam kaže, da smo Slovenci kmečki in delavski narod.

Na podlagi teh prirodnih in zgodovinskih dejstev si gradimo politično in socijalno stavbo v Jugoslaviji, ki naj bo zvezna država na zunaj, z avtonomnimi deli na znotraj. Zahtevamo federativno ureditev države, pri kateri stopajo posamezni deli (pri nas Slovenija) v svobodno zvezo za vse one posle, ki se sporazumno označijo za skupne ter se kot takšni zakonodajno skupno obravnavajo, a njih izvrševanje spada v ob-

močje posameznih zveznih držav. Vsa druga javna opravila spadajo zakonodajno in upravno v področje zveznih držav za sebe.

Izhajamo s stališča, da je narod izvir in nosilec vse politične moči, to je suveren, zato smo za republikansko državno obliko.

Slovenija je po svoji ogromni večini kmečka in delavska, zato mora biti zakonodajna in upravna organizacija v skladu s koristmi tega prebivalstva. Smoter mora biti: Čim največ kmečkih gospodarstev s kolikor mogoče združno produkcijo. Ta se naj naslanja na obrt in industrijo, od katerih je odvisno gospodarsko uspevanje Slovenije. Industrija in prometna sredstva, ki služijo splošni blaginji, naj prihajajo v last družbe, oziroma obrtnih in delavskih produktivnih zadrug. Na družbo in državo gledamo s stališča kmeta in delavca, ki se jima morajo prilagoditi tudi meščani in izobraženci. Zavračamo današnji način družbene organizacije v državi, kakor ga je ustvarilo meščanstvo s svojim vojaštvom, uradništvom in političnim strankarstvom, kar vse služi za nadvlado nad kmečkim in delavskim ljudstvom ter svobodnim izobraženstvom. Prebivalstvo naj se samoupravno organizira, a pri političnih vprašanjih, ki zadevajo ves narod, odloča vse prebivalstvo po svobodnem glasovanju.

Svetovna vojna je toliko časa ubijala človeštvo, da je ubila v posameznikih in narodih človeka. Naša naloga bodi, da dvignemo človeško zavest in človeško dostojanstvo slovenskega kmeta, delavca in izobraženca, da si zgrade — doslej nasilno na tri dele raztrgano — svobodno domovino Slovenijo v enakopravni zvezi s Hrvati, Srbi in po danih prilikah tudi z Bolgari na načelih socialne pravičnosti in mednarodnega miru (pacifizem).

Temeljni nauk „Slovenske republikanske stranke kmetov in delavcev“ (brošura), Ljubljana, 1925; J. Prunk, Slovenski narodni programi, Ljubljana, 1986, 203—204.

PROGLAS HSS „NA SELJAČKI NAROD“

Zagreb, 5. januara 1927.

SVEUKUPNOMU SELJAČKOMU NARODU HRVATSKOMU,
SRBSKOMU I SLOVENSKOM I OSTALOMU SELJAŠTVU
SLAVENSKE I NESLAVENSKE NARODNOSTI

Ljudi i bračo!

Dne 23. siječnja (januara) bit će oblastni ili županijski izbori. Da nam je država posve uređena, da imamo u cijeloj državi občinsku samoupravu i da je vrhovna uprava u Beogradu po volji i po želji i po potrebi naroda, ovi oblastni izbori imali bi čisto gospodarsko i prosvjetno obilježje, i političke agitacije bilo bi u njima malo. Ovako vidite, da se kod ovih izbora agitira čisto politički, kao da su to izbori državni ni parlamentarni.

Bračo Hrvati!

Među Vama se najviše agitira proti Hrvatskoj Seljačkoj Stranci „P.F^{otl} Stjepanu Radiću. Među Vas se šire takve klevete i laži kao nes r ^t"1^ svjetskoga rata. Sva su se pokvarena gospoda složila proti jackoj Stranci. Ima i seljaka, koji su sami proti sebi, nekoji za

Judinu plaću, a nekoji iz neukosti i lakovjernosti. Vi svi imate zdravu pamet i kršćansku dušu. Dušom vagnite, a razumom prosudite samo ovo troje:

Prvo: Batinaška sila je slomljena ili zaustavljena . . .

Drugo: Hrvatstvo se svuda priznaje i poštuje od hrvatskoga imena i hrvatske zastave, pa do svih onih narodnih uspomena i narodnih svetinja...

Treće: Seljački naš program sve više postaje temelj i narodne i državne politike naše ...

Braćo Srbi!

Svih seljaka u našoj državi ima oko 11 milijuna. Vas Srba samih ima najviše oko 5 milijuna. Vi sami ne bi mogli dugo vladati ni silom, kako to hoće mnoga vaša gospoda, nego je potrebno, da se sdružite s nama Hrvatima i Slovencima i s ostalom seljačkom braćom. Vaš Savez Zemljoradnika u tom je pravcu učinio neizmjereno mnogo. Vi ste i kod zadnjih izbora za Narodnu Skupštinu imali oko 120 tisuća najodvažnijih i najslobodnijih seljačkih glasova. Sa 530 tisuća hrvatskih seljačkih glasova i sa 30 tisuća glasova slovenskih to je već onda bila najjača politička snaga u državi našoj . . .

Braćo Slovenci!

Vas je u našoj državi samo jedan milijun. Dobra trećina Vas je pod Italijom, a oko 100 hiljada pod Austrijom. To je velika i teška rana i Vaša i naša. Ali najveća i najteža Vam je rana, što se za Vas slabo i malo pita, jer Vas je malo, i što su Vas u Beogradu znali upotrebiti samo kao kladivac, kojim se razkiva i trga lanac hrvatske seljačke organizacije. Vaši gospodski političari još i danas baš ludo mrze i upravo bjesomučno napadaju Hrvatsku Seljačku Stranku i njezino vodstvo. Ali i Vi se otimate toj pokvarenoj gospodi. Već Vas je blizu polovica u seljačkom pokretu ... Sad ćete poći i dalje, te ćete još ovih dana zajedno s nama Hrvatima i sa Srbima, a danas sutra i s Bugari-
ma biti u velikom jedinstvenom seljačkom pokretu . . .

Braćo dragi Slaveni i neslaveni!

Vas svih skupa u cijeloj državi ima preko dva i pol milijuna. Ali Vi ste razdijeljeni i jezikom i vjerom. Osim toga Vi ste silno raztepeni prostorom. Jedni ste u Južnoj Srbiji, naročito na granici albanskoj, drugi ste u Banatu i Bačkoj, napose na granici mađarskoj. Zato Vas mnogi sumnjiče i predlažu, da se s Vama vlada pritiskom i silom. Do sada u tom i uspijevaju. Vi se od toga slabo možete braniti sami... S Vama zajedno bit će nas za 2 milijuna više, ukupno 11 milijuna. Toj našoj seljačkoj političkoj organizaciji ne može odoljeti nikakva sila i ne može je oslabiti nikakva prevara.

Braćo radnici!

... Po svom osjećaju i po svojim uspomena Vi ste dakle seljaci, ali po nevolji života Vi ste radnici... Vi ste nestrpljivi i prenamagali, vi bi htjeli, da ono zlo, koje Vas tare, odmah prestane, a ona pravica, koju želite, odmah nastane. To nije moguće. Do sveobće pravice i do uređene slobode ne može se doći bez sveobće prosvjete i sveobćega blagostanja ... Vi se u našoj državi ne smijete politički slobodno organizirati. Svi ste pod sumnjom, da ste komunisti, da biste sve ovo po-

rušili, kad biste samo mogli. Priznajte, da u toj optužbi ima mnogo istine. Priznajte, da su Vaši vođe uistinu komunisti da bi oni sve svoje protivnike i postreljali i povješali bez milosrđa! . . .¹⁵
Dom, 5. januar 1927.

¹⁵ Savez između HSS i radikala nije ni mogao biti dugog veka jer je od samog početka izražavao stare suprotnosti i partijske antagonizme. S. Radić je sudelovao u vladi, ali nije prestajao da kritikuje njene mere koje nisu bile u skladu sa njegovim shvatanjima. Raskid radićevsko-radikalne kratkotrajne političke saradnje značio je na prvom mestu da su se odnosi između srpske i hrvatske buržoazije i dalje nalazili u dubokoj krizi, a da su parlamentarizmu u Kraljevstvu SHS počeli da se broje dani. Nastao je period slabljenja političkih stranaka i intenzivnijih stranačkih previranja i pregrupisanja. Stranke su napuštale svoje dotadanje programe, pravile neshvatljive zaokrete i političke saveze. Najilustrativniji primer takve politike bilo je stvaranje Seljačko-demokratske koalicije 1927, tj. približavanje do tada najvećih protivnika S. Radića i S. Pribičevića. Ali i taj je savez bio moguć u nastojanjima HSS da zada udarac velikosrpskoj političkoj hegemoniji.

Za izborni program HSS 1927. karakteristično je da nije bio obojen samo nacionalno, hrvatski, već je više bio okrenut širim opštedržavnim interesima. Činjenica da je stranka učestvovala u ranijim vladama, nije mogla da ne ostavi traga i u njenim izbornim nastupanjima. Rešenje položaja obespravljenog seljaštva S. Radić sada vidi u realizaciji seljačkog programa koji bi imao širi jugoslovenski karakter. Jedno vreme je čak pomišljao da reorganizuje i svoju stranku kao „Narodnu seljačku stranku“ u želji da stvori jednu naprednu i „svedržavnu“ parlamentarnu većinu. Iz ovih motiva proisteklo je neisticanje kandidatskih lista HSS u Srbiji i Makedoniji 1927. zadovoljavanje upućivanjem apela svojim pristalicama da glasaju za Demokratsku stranku i Savez zemljoradnika.

¹⁶ U Kraljevini SHS do uvođenja diktature 1929. parlamentarni izbori održani su 4 puta. Na izborima 1920. za Ustavotvornu skupštinu na biralištima je dat veliki broj glasova opozicionim partijama, pre svega KPJ i HRSS. Ustavotvorna skupština, posle donošenja Vidovdanskog ustava, pretvorena je kraljevim ukazom u zakonodavnu. Ona je donela 27. juna 1922. novi izborni zakon, koji je prema želji radikala i demokrata favorizovao jače stranke. Pod ovim zakonom do 1929. sprovedeni su svi izbori. Već na sledećim izborima 18. marta 1923. iskazao se efekat novih izbornih mera: od 33 stranke 18 nije dobilo ni jedan poslanički mandat. U stvari, novi izborni zakon ojačao je, izvan očekivanja, stranke sa regionalnim i nacionalnim karakterom. Na izborima 1923. od 2,952,907 upisanih birača, glasalo je 2,177,051 ili 73,7% o, tj. 569,990 više glasova nego 1920. god. Naročito je ojačala HRSS koja je dobila 70 poslaničkih mandata. Najmasovniji izbori bili su 8. februara 1925. Od 3,178,054 upisana birača glasalo je 2,437,957, ili 76,9% koji su dali glasove čak za 45 političkih partija od kojih je samo 15 dobilo poslaničke mandate.

Na izborima za Narodnu skupštinu 11. septembra 1927, apstinirala je skoro trećina od 3,375,593 upisanih birača. Glasalo je svega 2,324,569 ili samo 68,90%.

- ^T'Vi''1 partija na ovim izborima bilo je znatno manje — svega 27 od kojih je U dobilo poslaničke mandate.

, Izbori su postepeno potvrđivali proces slabljenja i rasula većih politič-
7) \ ra,naka kao i opadanje značaja i autoriteta parlamenta. U odnosima između
ie sve •*Vne l i?vršne vlasti najuticajniji faktor bio je kralj Aleksandar, koji
četvrt|vise na@t°jao da oslabi velike stranke i iz njih izdvoji grupe za neku svoju
koia k ^ " " ^u8°s1°venski parlamentarizam zapadao je sve dublje u krizu
na, • Je "ua izazvana političkim, socijalno-ekonomskim, tj. klasnim, kao i nacio-
„ r ; ,ltn sukobima, u kojima je politički život delovao i koje je svojom dezorgani-
zacijom i sam stvarao.

Redni broj	Stranka (grupa)	28. XI 1920.		18. III 1923.		8. II 1925.		11. IX 1927.	
		apsolutni broj	%	apsolutni broj	%	apsolutni broj	%	apsolutni broj	%
1.	Narodna radikalna	284.575	17,7	579.955	25,6	834.892	25,6	742.111	31,9
2.	Demokratska	319.448	19,9	402.317		286.884	11,8	386.656	16,6
3.	Samostalnih demokrata		—			224.483	9,2	204.350	8,8
4.	Hrvatska republikanska seljačka	230.590	14,3	473.733	21,8	546.430	22,4	368.320	15,8
5.	Ostale hrvatske stranke	75.147	4,7	32.398	1,5	5.274	0,2	50.470	2,2
6.	Samostojna kmetijska i Crnogorska federalistička	33.010	2,1	19.584	0,9	21.205	0,9	15.605	0,7
7.	Jugosl. pučka i Bunjevačko-šokačka	111.304	6,9	139.171	6,4	124.281	5,1	139.011	6,0
8.	Muslimanske stranke	141.679	3,8	197.716	9,1	152.097	6,2	129.676	5,6
9.	Savez zemljoradnika	118.593	7,4	153.579	7,0	110.287	4,5	147.822	6,4
10.	Komunistička (Nezavisna radnička stranka)	198.736	12,4	24321	1,1	17.383	0,7	43.114	1,8
11.	Socijaldemokratska	46.792	2,9	48.337	2,2	23.469	1,0	24.102	1,0
12.	Jugoslavenska republikanska	18.136	1,1	18.941	0,9	20.773	0,9	6.122	0,2
13.	Srpska stranka	6.215	0,4	15.236	0,7	5.641	0,2	2.148	0,1
14.	Stranke nacionalnih manjina	704	0,0	50.485	2,3	56.231	2,3	58.042	2,5
15.	Manje regionalne stranke	13.207	0,8	15.541	0,7	4.616	0,2	326	0,0
16.	Bez stranačkog obilježja	9.065	0,6	9.737	0,4	3.651	0,1	6.201	3,3
	Kraljevina SHS	1,607.201	100,0	2,177.051	100,0	2,437.597	100,0	2,324.676	100,0

Statistika izbora narodnih poslanika održanih li. septembru 1927,

Narodna skupština Kraljevine SHS, Beograd, 1928, XLVII; F. Čulinović, *Dokumenti*, 275.